

УДК: 336

Топішко І. І.,

кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри економічної теорії Національного університету “Острозька академія”

НАРОСТАННЯ ВІДЧУЖЕННЯ ЯК ЗАГРОЗА СОЦІАЛЬНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

У статті обґрунтовується теза щодо посилення відчуження в процесі “ринкових реформ”. Наростання відчуження розглядається як головна загроза соціальній стабільності, національній безпеці та державності України. Обґрунтовуються деякі пропозиції, що спрямовані на зниження процесу наростання відчуження.

Ключові слова: відчуження, відносини власності, розподіл суспільного продукту, інтереси, модель соціально-економічного розвитку.

В статтє обосновывается тезис об усилении отчуждения в процессе “рыночных реформ”. Усиление отчуждения рассматривается как основная угроза социальной стабильности, национальной безопасности и государственности Украины. Обосновываются некоторые предложения, направленные на приостановку процесса нарастания отчуждения.

Ключевые слова: отчуждение, отношения собственности, распределение общественного продукта, интересы, модель социально-экономического развития.

Increase of alienation in the process of ‘market reform’ has been substantiated in this article. It is seen as the main threat to social stability, national security and independence of Ukraine. Proposals, which are aimed at the destruction of this process, have been put forward.

Keywords: alienation, property relationship, social product division, interests, model of socio-economic development.

Постановка проблеми. Відчуження визначається нами як “категорія, яка характеризує процес і результативність діяльності людей, трудових та інших колективів на основі переважно зовнішніх, нерідко примусових спонукань, а не глибинних внутрішніх мотивів і переконань. Знаходить свій вияв у економічній, соціальній, політичній, ідеологічній сферах” [1, с. 230].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Найбільш глибоко, фундаментально ця категорія була обґрунтована в працях, особливо ранніх, К. Маркса і пов’язувалась з утвердженням капіталістичної приватної власності на засобі виробництва та капіталістичного способу виробництва. Згідно з концепцією марксизму глибинною основою відчуження працівни-

ка від використовуваних ним засобів виробництва і створюваного продукту є належність їх підприємцю-капіталісту і перетворення працівника в найманого робітника, позбавленого доступу до економічної влади і можливостей впливу як на сам процес відтворення, так і на привласнення не лише його умов, а й результатів. Відчуження, за Марксом, наростає по мірі загострення внутрішніх, глибинних суперечностей капіталістичного способу виробництва і долається лише із сходженням його з історичної арени. Причому зміна способів виробництва трактується як революційний процес.

У теоретичних концепціях західноєвропейської соціал-демократії подолання відчуження пов'язується не з революційними змінами, а з трансформацією капіталізму реформаторським шляхом, в тому числі еволюційною перебудовою відносин власності та розподілу суспільного продукту.

Один з фундаторів інституціоналізму Т. Веблен пов'язує подолання відчуження з переходом економічної влади і контролю над виробництвом та розподілом від власників до спеціалістів через загальний страйк.

В радянській економічній літературі, в тому числі й в українській, категорія відчуження широко використовувалася при аналізі капіталізму і заперечувалася стосовно соціалізму. Наявні факти, що вказували на наявність відчуження, трактувались як пережитки, "родимые пятна" капіталізму. І лише в другій половині 80-х років відчуження починає розглядатись суспільствознавцями і як характерна риса командно-адміністративної системи на базі одержавлення та надмірної централізації системи управління. Його подолання в цей період часу пов'язується в науковій та науково-публіцистичній літературі з роздержавленням економіки, комерціалізацією та приватизацією підприємств державного та кооперативного типу, децентралізацією системи управління народним господарством та перетворенням на цій основі працівників із формальних у реальних співвласників засобів виробництва і створюваного продукту.

З середини 90-х років інтерес суспільствознавців до проблематики, пов'язаної з подоланням відчуження, суттєво знижується. Пов'язано це, як на наш погляд, з наростанням тенденцій до суттєвого посилення, а не послаблення відчуження в процесі так званих ринкових реформ. У працях Ю Архангельського, Б. Гаврилишина, А. Гальчинського, В. Геєця, О. Гоша, Е. Лібанової, І. Лукінова, М. Павлишенка, М. Павловського, Ю. Пахомова, В. Тарасевича та інших економістів здійснено глибокий аналіз процесу реформування вітчизняної економіки, розкрито його глибинні процеси, проблеми, тенденції і суперечності. Разом з тим, у процесі цього аналізу проблематика, що пов'язана з наростанням відчуження або упускається повністю, або ж розглядається дотично, частково, як похідна. Такий стан дослідження цієї проблематики є суттєвою прогалиною в сучасній економічній науці, оскільки тенденції, що пов'язані з посиленням чи послабленням відчуження, є найбільш надійним індикатором, вектором, який вказує як на глибинний характер здійснюваних реформ, так і їх соціально-економічні наслідки та результати.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є обґрунтування необхідності блокування подальшого наростання відчуження на основі зміни існуючої моделі соціально-економічного розвитку і створення передумов для його зниження в майбутньому.

Виклад основного матеріалу. У категорії відчуження, як і більшості категорій, необхідно розрізнити історичний та логічний аспект. Історичний підхід полягає в тому, що на різних етапах розвитку людського суспільства, зберігаючи глибинні, фундаментальні риси та ознаки, відчуження може бути зумовленим різними причинами, набувати більш конкретних і різноманітних, в тому числі і відмінних від попередніх форм прояву та мати різні соціально-економічні наслідки. Проте є всі підстави стверджувати, що загальноцивілізаційний прогрес характеризується посиленням тенденції до подолання відчуження.

З моменту виникнення приватної власності і держави та поділу суспільства на класи відчуження сягає найвищого рівня в рабовласницькому суспільстві, оскільки працівник (раб) є не лише відчуженим від засобів виробництва і створюваного продукту, а й сам виступає як об'єкт привласнення та використання шляхом різноманітних механізмів позаекономічного примусу. В епоху феодалізму відчуження дещо послаблюється, оскільки стосовно кріпосного селянина хоч і зберігаються механізми неекономічного примусу до праці, але ступінь його свободи суттєво підвищується, адже він частково володіє знаряддям праці та створюваним продуктом. В основі еволюції капіталізму від його диких форм в епоху первісного нагромадження капіталу до сучасних соціально орієнтованих моделей також лежить тенденція до посилення ступеня економічної свободи і послаблення тенденції до відчуження. З ліквідацією приватної власності та утвердженням командно-адміністративної системи відчуження не було подолано, але його причини, форми прояву і наслідки зазнали суттєвих модифікацій. Один тип відчуження, зумовлений домінуванням приватної капіталістичної власності і використанням найманої праці, був фактично замінений іншим типом відчуження, зумовленим функціонуванням суспільної власності у формі державної. Специфіка трансформаційного періоду (з 1992 р. і донині) полягає в тому, що в цей час мало місце поєднання (накладання чи нанизування) обох цих типів відчуження, що й обумовило його суттєве посилення. Воно супроводжується наростанням негативних процесів і явищ в усіх сферах суспільного буття і загостренням суперечностей, включно до виникнення гострих і непримиренних антагонізмів. Зупинимося на деяких більш конкретних аспектах реформування економічної системи, що сприяють наростанню відчуження.

Динаміка відчуження є особливо чутливою до двох ключових підсистем у системі виробничих відносин – відносин власності та відносин, що формуються з приводу розподілу суспільного продукту, насамперед необхідного продукту. Як справедливо вказує А. С. Гальчинський, на перше

місце необхідно обов'язково ставити проблему якісного удосконалення відносин власності. Між тим, "у нас ця проблема взагалі не стоїть на порядку дня економічної модернізації. Незважаючи на її особливу актуальність, про неї навіть не згадують" [2].

Процес удосконалення відносин власності зводиться до приватизації державних і кооперативних підприємств. Як головні критерії оцінки цих перетворень використовувалися формальні, кількісні показники, насамперед темпи приватизації, причому темпи приватизації будь-якою ціною, точно так, як свого часу націоналізації і колективізації. Вважалося, що утвердження домінування приватного сектору в економічній системі саме по собі, в автоматичному режимі створить основні й достатні передумови для вирішення виробничих і соціальних проблем, причому більш ефективного та соціально сприйнятливого вирішення. "Але, на жаль, – зазначає Б. Гаврилишин, – у багатьох випадках ми ще не бачимо адекватної соціальної відповідальності приватних власників. І йдеться не лише про благодійність або збереження соціальної інфраструктури підприємств, а в основному про відповідальне ставлення до розвитку новостворених, особливо приватизованих підприємств [3]. Соціальна безвідповідальність бізнесу, а разом з ним і держави, яка була ним "захоплена", і є однією з найбільш важливих причин наростання відчуження, особливо найманих працівників у приватному секторі економіки. "Обраний хибний шлях приватизації, – зазначається в національній доповіді АН України, – спричинив формування неефективного власника... поряд з неефективним власником став неефективний працівник" [4, с. 5].

Становлення моделей соціальної ринкової економіки нерозривно пов'язано з процесами "дифузії" (розпорошення) власності, які особливо інтенсивно відбувалися в 50-70-х рр. ХХ ст. і дещо загальмувались наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. "Дифузія" власності передбачала не лише захоплення дрібного і середнього підприємництва, а й глибоку, якісну трансформацію відносин власності в великих корпораціях. Головний зміст цієї трансформації зводився тоді до перетворення найманих працівників корпорації в акціонерів, співвласників. Переоцінювати як масштабність, так і значимість цих процесів не варто, але й заперечувати їх націленість якщо не на подолання, то принаймні на зниження рівня відчуження найманих працівників корпорацій було б неправомірно. Але найбільш значимим в еволюції відносин власності в цей період часу, як на наш погляд, було суттєве підвищення долі (частки, питомої ваги) найманих працівників у привласнюваному ними продукті (результаті виробництва). Все це і створило фундамент, матеріальну основу для формування середнього класу і базу для забезпечення відносної соціальної стабільності в суспільстві.

Реальна ж, а не формально декларована трансформація відносин власності в Україні (приватизація), була спрямована на концентрацію державної (колективної і народної як за характером використання, так і за джерелами

формування) власності в приватну власність обмеженого кола осіб. Причому досить часто на основі принципів рідства і кумівства, а не ефективного використання. У багатьох випадках у процесі приватизації відбулося трансформування державної монополії в монополії приватні, в тому числі й іноземні або з участю зарубіжного капіталу. Проте, незважаючи на досягнутий рівень концентрації власності, що вже давно сягнув соціально небезпечної межі, він продовжує нарощуватись. Причому, що особливо важливо, не стільки через прозорі механізми ринкової конкуренції та суспільного контролю, скільки через тіньові схеми, включно з рейдерством. Лише близько 5-7% операцій фондового ринку є прозорими, здійснюються у відкритому режимі, а решта 93-95% носять закритий, непрозорий характер [5]. У статусі заступника голови НБУ О. Савченко зазначив, що “проблема ще й в тому, що ми іноді не знаємо реальних власників банків” [6]. Що ж тоді говорити за широку громадськість та власників депозитів і позичальників?

Якісне реформування відносин власності не може зводитись лише до “прихватизації”, розподілу й перерозподілу створеного багатьма поколіннями українського народу загальнонаціонального надбання в інтересах невеликої купки людей і довільного, нічим не обґрунтованого привласнення ними на цій основі значної долі суспільного продукту. Тим більше, що це надбання і суспільний продукт нерідко використовуються неефективно, непродуктивно і вкрай марнотратно. Дивіденди, в тій чи іншій формі, не обов’язково персоніфіковані (і не обов’язково у вартісній формі) від створеної багатьма поколіннями народу власності, мають отримувати не лише олігархи та обслуговуючі їх політики і чиновники, а всі громадяни країни. І повним дикунством виглядає ситуація, коли зниження реальних доходів більшості людей пояснюється економічною кризою (у більшості випадків світовою, а не рукотворною вітчизняною) і в той же час відбувається щорічне примноження мільярдних статків декількох десятків олігархів. А саме вони, а не пенсіонери чи наймані працівники і мали б нести основну відповідальність, перш за все матеріальну і фінансову, за обвал економіки і фінансового ринку. “Якщо більш необхідна, – зазначає Нобелівський лауреат Дж. Стігліц, – то її основний тягар повинні понести ті, хто несе відповідальність за виникнення кризи, а також ті, хто отримав більше всіх доходів від “мильної бульбашки”, що передувє кризі” [7]. У нашій же ситуації виходить все далеко не так, як це має місце в цивілізованих країнах. Алгоритм дій і фактичний перебіг процесів в соціально-економічній сфері задаються принципом, сформульованим у відомій українській казці: “Битий небитого везе”. Подолати відчуження в суспільстві, що функціонує на такій “ідеологічній” основі, неможливо в принципі.

На динаміку відчуження суттєвим чином впливають відносини розподілу суспільного продукту. Вони значною мірою обумовлюються відносинами власності. Але особливість їх порівняно з відносинами, які складаються у сфері виробництва, полягає в тому, що вони є більш рухливими і

мінливими, легше піддаються впливу надбудови. На цю особливість даних відносин звернули увагу ще представники класичної школи політичної економії, зокрема Дж. С. Мілль. Тому удосконалення відносин розподілу є ключовим елементом у реформуванні соціально-економічної системи взагалі і в напрямі зниження рівня відчуження в ній зокрема.

Найбільш гострою і небезпечною проблемою у цій сфері на сьогодні є тінізація розподілу непомірно високої частки суспільного продукту. Причому ця тінізація має місце не тільки в приватних фінансових структурах, а й з їх активною допомогою відбувається в сфері державних фінансів, що є особливо загрозливим і небезпечним. За оцінками експертів, славнозвісний банк “Надра” у формі рефінансування отримав понад 7 млрд. грн. державних коштів, а повернув клієнтам близько 3 млрд. грн. На одній із нарад Президент України В. Янукович зазначав, що кожного року державний бюджет втрачає через корупцію 20 млрд. грн., а в сфері державних закупівель від 10% до 15% бюджетних коштів (4-7 млрд. дол.) осідає в кишенях чиновників [8].

У роки “ринкового реформування” у сфері розподілу суспільного продукту сформувались і надалі набувають подальшого поглиблення і поширення дві тенденції, що набувають ознак крайнощів і суттєво посилюють відчуження. З одного боку, в оплаті праці та пенсійному забезпеченні має місце тотальна зрівнялівка, якою охоплена переважна частина працюючих і пенсіонерів. Вона підриває мотиви і стимули до трудової діяльності працездатних, формує стійкі стереотипи несправедливості у тих, хто вийшов з працездатного віку. До того ж відчуження посилюється тією обставиною, що зрівняльність сформована на базі низького рівня доходів, а для значних прошарків – на рівні фактичного зниженого прожиткового мінімуму і навіть нижче за нього.

З іншого боку, в розподілі суспільного продукту має місце високий нехарактерний не тільки для розвинутих країн, а й для більшості країн, що розвиваються, рівень диференціації доходів. “Посилюється поляризація суспільства, – зазначається в щорічному посланні Президента України до Верховної Ради України, – співвідношення доходів найбагатших і найбідніших груп становить 30:1 (у країнах ЄС – 5,7:1)” [9, с. 29]. Сьогоднішня ситуація з рівнем диференціації доходів разюче збігається з ситуацією, що мала місце понад століття тому. “Соціальна динаміка нашого часу показує, – писав І. Я. Франко, – що збагачення одиниць стоїть звичайно в простій пропорції до зубожіння народної маси, а число збагачених одиниць стоїть у простій пропорції до числа зубожілих. Чим більше багатців у центрі, тим більше бідності довкола: чим більше нагромадження багатства в одних руках, тим більші простори займає зубожіння мас” [10].

Висновки. “Ринкова” трансформація в тому варіанті, як вона здійснювалася в Україні два десятиліття поспіль, призвела до значного, навіть небезпечного посилення відчуження. Очевидно, що має рацію Е. Фромм,

вказуючи на те, що сучасна етика народила людину нового типу, людину з “ринковим характером”, характерною рисою якої є “тотальне відчуження” [11, с. 429]. В українських реаліях останнього двадцятиліття це “тотальне відчуження”, зумовлене, за влучною характеристикою Дж. Сороса, “ринковим фундаменталізмом” і призвело до того, що виникло суспільство, “яке не може задовольнити нікого” [4, с. 3].

Призупинити наростання відчуження, а в перспективі і значно знизити його рівень, неможливо в рамках сформованої в Україні моделі соціально-економічного розвитку. Необхідно змінювати найбільш фундаментальні підвалини цієї моделі, або ж, як мінімум, капітально їх модернізувати відповідно до тих трендів, що домінують у цивілізованих високо розвинутих країнах як Заходу, так і Сходу.

Ключовими ланками в цій зміні чи капітальному ремонті моделі соціально-економічного розвитку мають бути, як на наш погляд, відносини власності та тісно пов’язані з ними відносини розподілу суспільного продукту. Саме на цій основі можливо зупинити наростання вкрай небезпечного процесу відчуження. Удосконалення відносин власності та відносин розподілу дозволяє зняти антагонізм, створює передумови якщо й не для гармонізації інтересів у теперішній складній соціально-економічній ситуації, то, принаймні, для їх узгодження без значних соціальних потрясінь і гострих конфліктів.

Література:

1. Топішко І. Відчуження // Економічна енциклопедія. – Київ: Академія, 2000. – Том. 1.
2. Сколотяный Ю. (інтерв’ю с А. С. Гальчинским). Власть и дефициты либерального мышления // Зеркало недели. – № 20. – 4-10 июня 2011 г.
3. Гаврилишин Б. Економіка України: життя після кризи? // Дзеркало тижня. – № 1. – 17 січня 2009 р.
4. Новий курс: Реформи в Україні, 2010–2015. Національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. – К. : НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.
5. Кораблін С. “Курсові міражі” // Дзеркало тижня. – № 46. – 28 листопада 2009 р.
6. Дзеркало тижня. – № 10. – 2009.
7. Дж. Стігліц. Нація на новорічні побажання // Українська правда, 04. 01. 2011, //http://www.epravda.com.ua. 2011. 01/4. 2000 17. 06. 2011.
8. Модернізація України – наш стратегічний вибір : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2011. – 416 с.
9. Франко І. Поза межами можливого. В зб. Вивід прав України. – Львів: Слово, 1991.
10. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм Сборнику. – М. : Республика, 1992.